

Studia Philosophica V (41). Toim R. Jakapi, D. Cohnitz, K. Simm, E. Parhomenko, J. Kangilaski. Tartu Ülikooli filosoofia osakond: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk 72–84, 137.

PRAGMAPOEETIKA KUI KIRJANDUSFILOSOOFIA*

Arne Merilai

Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria (Merilai 2003) uurib kujundlikku keelekasutust ehk ilukirjanduse alust. Sellisena püüab ta avardada ka tavakeelekasutuse mõistmist. Mõiste märgib värsket lähenemisviisi, mis lähtub eeldusest, et poetilist kõnet tuleb analüüsida eelkõige keeletegevusõpetuse ehk lingvistilise pragmaatika andmetele toetudes. Pragmapoeetika seob jakobsonliku poeetika üldise semiootikaga: süntaksi, semantika ja pragmaatika uurimisega, kuid rõhuasetusega viimasel. Kuigi uurimisalale sattumuslik, lähtub *Pragmapoeetika* analüütilisest keelefilosoofiast, mis pakub metodoloogilise kindluse ja läbipaistvuse eeliseid, ulatudes Leibnitzi – Kanti – Frege teaduslikkuse soovi – rajaneda logistikale – võimaliku täitmiseni.

Kuivõrd pragmapoeetika vaatleb poetilise lausungi ehk erilist liiki keelekasutuse ontoloogiat, on ta keelefilosoofia haruna aprioorne kirjandusfilosoofia; sellisena ühtlasi vaimufilosoofia ja esteetika osa, kuna uurib inimvaimu tegevust fiktsiooni, luule ja iluelamuste kontekstis. Niisiis öeldakse mõndagi ka teadvuse toimimise kohta: ilukirjandusliku teksti omadused peegeldavad mõistuse relatsioone. Nagu kirjutab illokutiivne loogik Daniel Vanderveken (1990: 226-227):

Mis tahes fakt, mida inimene maailmas kogeb, on tõepoolest fakt, mida ta võib representeerida sellele faktile suunatud mõtteaktis. Veelgi enam, mis tahes mõte, mis kõnelejal võib olla mingist faktist, on põhimõtteliselt väljendatav tema keelekasutuses, sooritades kõnetegu sama

* Tekst lähtub konverentsi *Filosoofia võimused ja võimutus* ettekandest „Pragmapoeetika ja eneseleostav keelekasutus“ 27.05.2005 ja on mugandatud tõlge Valencias 8.09.2005 peetud ettekandest „Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts“ Societas Linguistica Europaea 38. aastakonverentsil *Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar* (Merilai 2005). *Pragmapoeetika* retseptiooni kohta vt Pilv 2004; Lopp 2004; Luuk 2006; Merilai 2006b.

propositsioonilise sisuga. Seega need universaalsed seadused, mis juhivad kõnetegude edukat sooritamist ja rahuldamist, peegeldavad mõtte ja kogemuse aprioorseid vorme. Need seadused teeb aprioorseks see, et ei ole võimalik mõelda mõtet, mille edukas väljendamine lausungis oleks vastuolus nende seadustega. Tõepoolest, nad asetavad võimalikkuse tingimused just kõnelejatähenduse ja mõistmise määramisele. Üldine semantika on enamat kui lihtsalt empiirilised väited tegelike loomulike keelte tähenduse ja kasutuse kohta. Kirjeldades keele loogilist struktuuri, fikseerib ta piirid sellele, mida võib maailmas mõelda ja kogeda. Üldine semantika kuulub transtsendentaalse filosoofia traditsiooni. Loomulikult, nagu osutas Wittgenstein, fikseerib transtsendentaalne loogiline semantika piirid mõeldavale *kaudselt*, piirates mõtete keelelist väljendust.

Pragmapoeetika rakendab ja arendab kirjandusfilosoofia huvides deiksise (Karl Bühler, David Kaplan), kõnetegude (John L. Austin, John R. Searle, Daniel Vanderveken), implikatuuride (Paul Grice), diskursi (Teun A. van Dijk) ja fiktsiooni (Gregory Currie) teooriaid. Poetilise teksti analüüs näitab, et seniseid teooriaid tuleb oluliselt täiendada, kirjeldamaks tavakeelekasutusest keerulisemat ehk kõrgemat liiki keeletegevust.

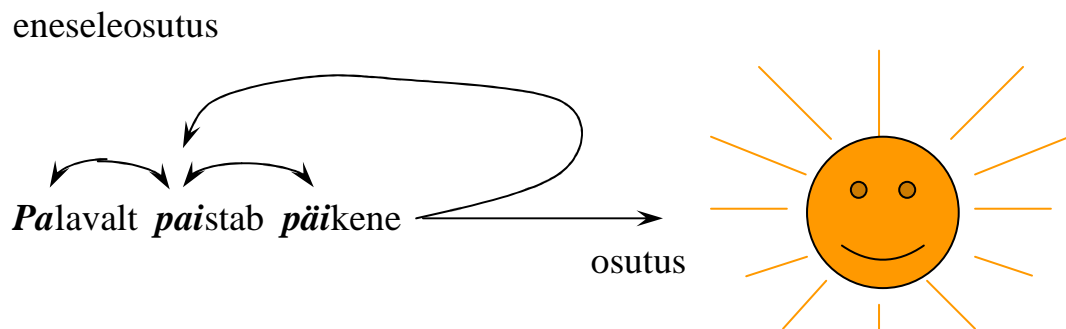
Eeldatakse, et ühe lausungiga võib sooritada mitu kõnetegu korraga (Searle, Vanderveken 1985), kusjuures retoorilises kontekstis nii osutavas kui ka eneseleosutavas mõttes. Seda saab seletada lisakõne jõu mõiste abil, mida näiteks väljendab ekspressiivne assertiiv $EA(p)$, kus tundeväljenduse lisakõneteo saavutamise tingimused, nagu propositsioonilise sisu tingimus, mõned eeltingimused, siiruse tingimus vm on osaliselt juba rahuldatud esmase tõdeva kõneteo poolt. Seega Artur Alliksaare luuletuse „Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!“ poeetiline lausung *Lootused rābalduvad* on esmatasandil formaliseeritav kui tundeline tõdemus $E_{kurtmine}A_{kirjeldus}(p)$, kus assertiiv saavutab täissoorituse, ekspressiiv aga osasoorituse põhiteo poolt ositi juba rahuldatud tingimusi kasutades. Loomulikult tuleb arvestada ka makrokõneakti, liitkõneakti ja vestluse implikatuuri mõistetega.

Selgitades keele osutavat kasutust, huvitab pragmapoeetikat siiski sügavamalt keelekasutuse eneseleosutav ehk poeetiline funktsioon. Mis on keeleline eneseleosutamine? See tuleb ilmsiks näiteks deiktilises tegevuses (vt joonis 1).

huvitavam iseloomujoon. Selle tulemusena indeksväljendite tähenduse definitsiooni vasak ja parem pool kattuvad ning tekib refleksiivne *circulus vitiosus*.

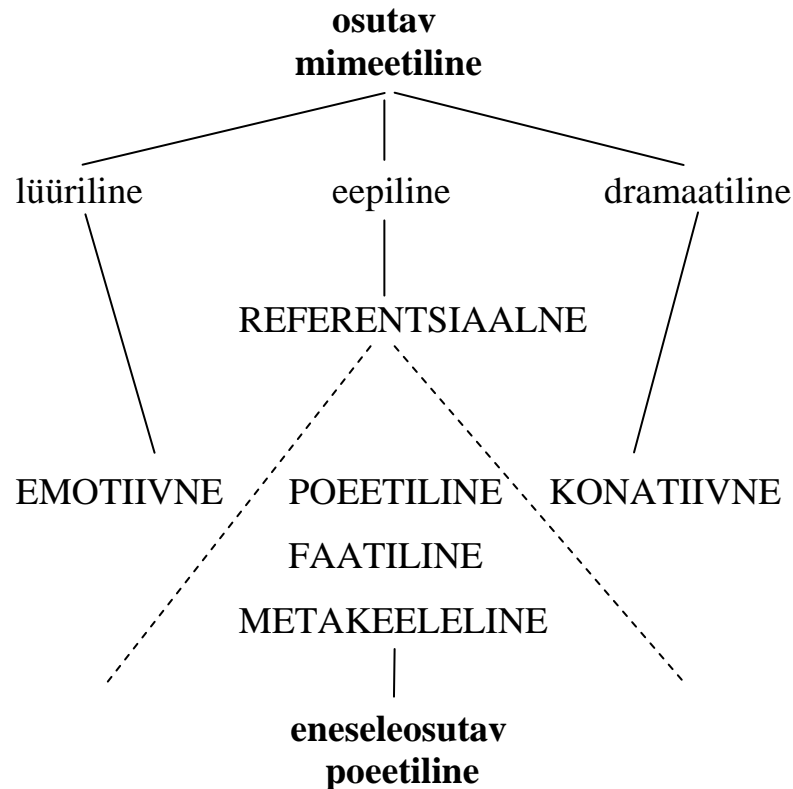
Sarnaselt deiksisele ilmutab ka poeetiline väljendus tugevat eneseleosutamist, kusjuures oma keelelisi kvaliteete palju selgemini eksplitseerides ja osutavat sisu isegi tagaplaanile nihutades (vt joonis 3; Merilai jt 2003: 23).

Joonis 3. Poeetiline väljendus.

Niisiis võib üldistavalt öelda, et keel täidab kaht peamist rolli: osutavat ja eneseleosutavat, kusjuures viimane on tavaliselt varjatud, kuigi eriti iseloomulik deiksisele ja retoorikale, esimene aga avalik (vt ka Searle 1991: 218-230). Roman Jakobson (1960) kõneleb muidugi kuuest funktsioonist, kuid need võib filosoofiliselt kaheks taandada: emotiivse, referentsiaalse ja konatiivse osutavaks ehk mimeetiliseks, poeetilise, faatilise ja metakeelelise eneseleosutavaks ehk poeetiliseks (vt joonis 4).

Joonis 4. Osutav ja poeetiline funktsioon.

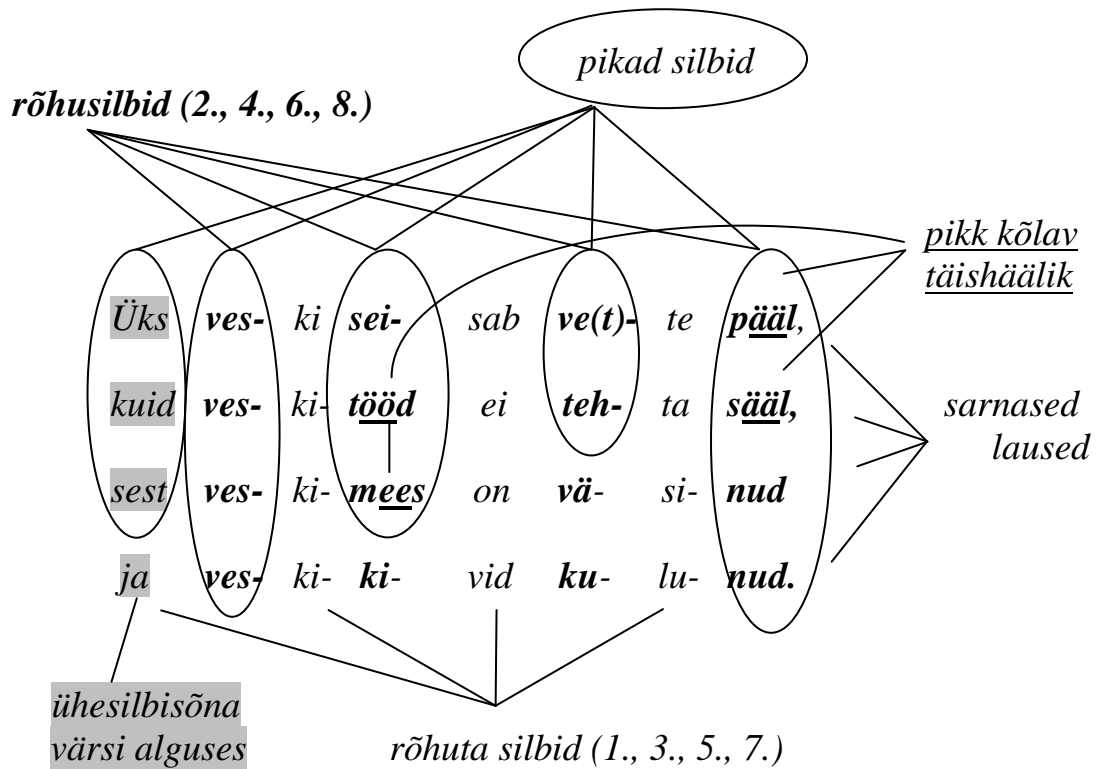
Poeetika suhtes näib ilmne, et ekspressiivsed kõneteod kalduvad rahuldama emotiivset funktsiooni (lüürika), assertiivid peamiselt referentsiaalset (eepika), direktiivid ja komissiivid aga konatiivset rolli (dramaatika). See on kirjanduse mimeetiline külg (mis hõlmab ka subjekti eneseleosutust). Siiski avaldub luulekunsti olemuslik eripära selles, et ta muudab esmaseks väljendusvahendite eneseleosutava funktsiooni, kuna jäljenduslik osutav funktsioon taandub pigem teiseks. Selle eristus on tagantjärele projitseeritav juba Aristotelese *Poeetikasse*, kõnelemata klassikaliste romantiliste esteetikute, Gérard Genette'i vmt stiiliteoreetiku tundlikumast analüüsist: *medium is the message*.

Kirjandus võimendab tavakõnes suhteliselt varjatud keelelise eneseleosutamise ja muudab kas näiliselt või tegelikult osutavad lausungid stilistiliseks eesmärgiks iseeneses, s.t tihti nihutades tähelepanu väljenduste sisult väljenduste endi keelelisele olemusele. Eemaldudes sisust, avaldub luuletuse väljenduse tasandil mitmekesine häälikuliste, sõnaliste, lauseliste ja tähenduslike sarnasuste vastastikune üksteiseleviitamine. See on omane parallelistlikele keelelistele struktuuridele, mida luuletused kõige algupärasemalt on. Hästi iseloomustab seda

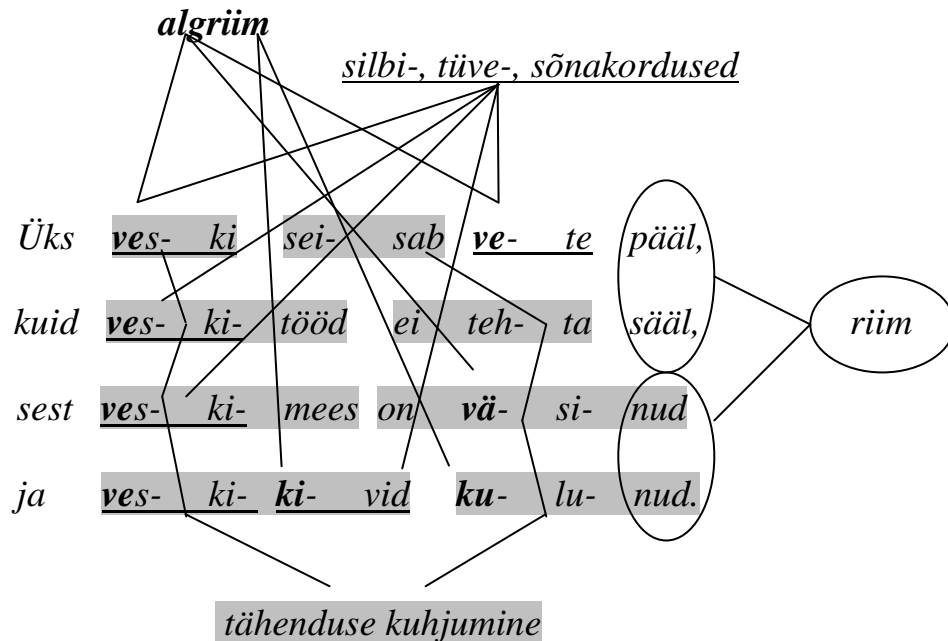
nähtust joonis 5, avades ühe Hando Runneli lihtsa stroofi eri tasandi keeleliste ekvivalentide rikka vastastikuse viitamise (Merilai jt 2003: 36).

Joonis 5. Poetiline eneseleostamine.

I

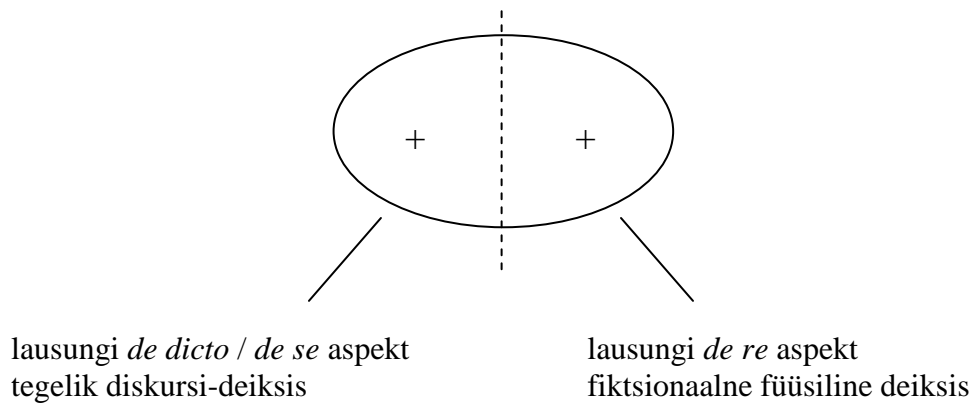
II

On ahvatlev pidada taolist keeleliste ja tähenduslike ekvivalentsuste vastastikust poeetilist eneseleviitamist samuti deiktiliseks, kuid see tundub eksitav. Ilmselt ei tööta deiksis kõikjal, pandeiktiliselt, pigem avaldub keele põhilisem eneseleosutav funktsioon mitmel viisil, nii deiktiliselt kui ka teisiti. Seega kõik eneseleosutav keeles ei ole vältimatult deiktiline, sellist implikatsiooni ei teki. Vastupidi: võidakse väita, et kõik vastastikku refleksiivne keeles on ühtlasi ka poeetiline, vähemasti implitsiitselt. Et mõlemat nähtust iseloomustab fundamentaalne autoreferents, siis on see lihtsalt keele üldisem ja sügavam omadus. Arvatavasti seetõttu tunduvad luulelise väljenduse enesemanifestatsioonid üsna sarnased diskursi-deiksisega ja vastupidi: kuigi lähtuvad samalt juurelt, on nad siiski selgelt erinevad.

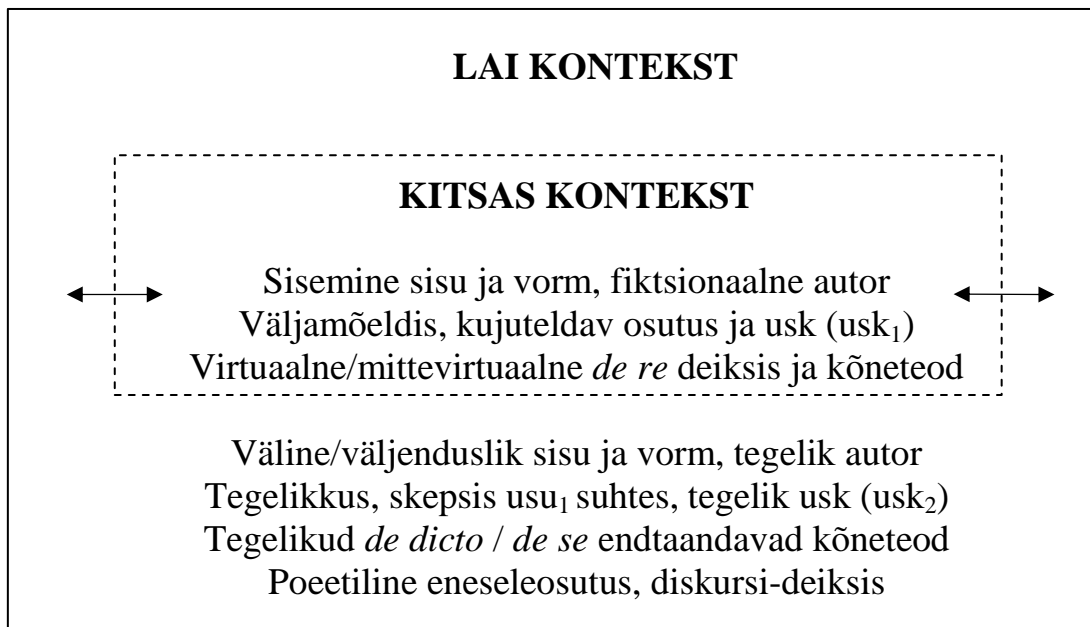
Seega, lisaks eelnevale lisajõuga poeetilise kõneteo EA(p) analüüsile, tuleb arvestada ka kultuurisemiootikast tuttava teisese mudelsüsteemi (vt nt Lotman 1972: 18-23) võimalike retooriliste kõnejõududega. *Pragmapoeetika* keskne idee seisneb kirjandusliku taju kahe konteksti mudelis: sisu aspekt ehk kitsas kontekst lõimituna väljenduse aspekti ehk laia kontekstiga – üks lausung, kuid kaks tähenduse ja kõneteo tasandit (vt joonis 6).

Joonis 6. Üks lausung, kaks vastuvõtutasandit.

Minu veendumusel leiab kogu keeleline suhtlus üldse korraga aset kahel kontekstuaalsel tasandil (kas mitte vaikiv fregelik ja wittgensteinlik mõte?). Kitsas ehk keelelis-semantilises kontekstis tõlgendatakse lausungeid üldiselt, võimalike ehk virtuaalsete maailmade taustal, kuna laias ehk semantilis-pragmaatilises kontekstis fikseeritakse konkreetsed tähendused vastavalt tegelikkusele (vt joonis 7).

Joonis 7. Kirjanduse tajuaspektid.

Niisiis, kui keegi hüüab *Hunt tuleb!*, mõistame hästi lausungi üldist mõtet, selle kunatine tähendus selgub aga alles tegelikus olukorras: lugu võib olla hirmus tõde ohtlikul hundijahil metsas, teisalt lihtsalt süütu haned-luiged-tulge-koju lastemäng pargis. Siit kaks samaaegset konteksti, üldine ja konkreetne. Oskus neid mitte segamini ajada evib ellujäämisväärtust: on ülimalt oluline teada, kas isa või kes tahes naeratab ja pilgutab silma (retoorilise kõnejõu illokutiivsed märkijad), kui ütleb *Hunt tuleb!*, või tõepoolest püüab põgeneda paanikas.

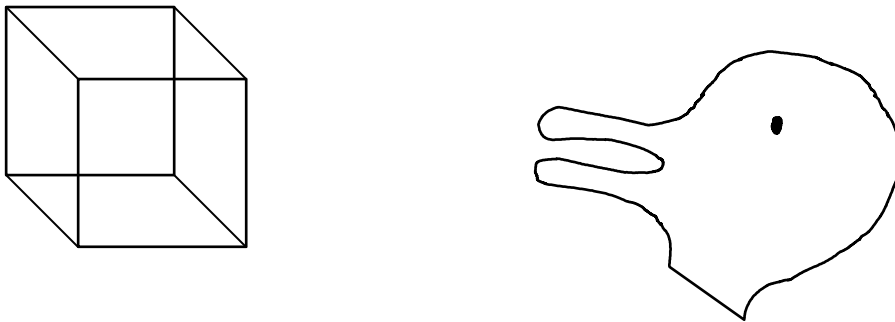
Kunstiline diskurss toob nende kahe tasandi erinevuse selgelt esile, harrastades kujuteldavat või tegelikku osutavat funktsiooni kitsas kontekstis (sageli endtaandaval, fiktsionaalsel või retoorilisel viisil), võimendades samas väljenduse eneseleosutavat funktsiooni laias, autor – teos – lugeja tegelikus väljenduslikus kontekstis. On tähtis, et publik ei torma lavale päästma Othellot ja Desdemonat nende kitsikusest või noomima Harpagoni, kuigi mõni, kelle isiklike haavu on osatatud, sooviks etenduse lõpetada. Mäng jääb siiski mänguks ja täiskasvanutena mõistetakse, mis on illusioon ning mis reaalsus. Kehtib üldine konventsioon, et lugu esitatakse fiktsionaalse autori vahendusel, kes ei ole ühelt poolt ei teosesisene jutustaja ega teisalt ka tegelik autor või lavastaja, kes kasutab näitlejaid teksti kehastamiseks, vaid tajuja teadvuses loodav kitsast konteksti hõlmav konstrukt – enam või vähem kujuteldav informeeritud vahendaja, kes vahetult avab süžeed jälgija silme ees. Tema olemasolu kujutatakse ette ehk usutakse mängult. Laiemas alas jälgitakse omakorda teksti metoodilist läbipõimitust, näitlemise ja väljenduse meisterlikkust, püüdes parimal viisil osaleda dialoogis Shakespeare'i, Molière'i või lavastaja endaga. Kunstis on isegi "hea", kui kitsa konteksti tõde või lausungi edukus ei läbi tegelikkuse testi, mis näitab, et taotleti midagi muud kui osutavat *de re* kõnet – sageli tähelepanu ümberjuhtimist väljenduse sisult selle stilistilistele, kunstilistele kvaliteetidele.

Teisene mudelsüsteem, mis kallerdub poeetilise funktsiooni ümber, ristub vertikaalteljel tavakeelekasutuse horisontaalsusega, kusjuures teisene (väljenduslik) saab põhieesmärgiks ja seega esmaseks, tavapärase esmane (osutav) muudetakse aga virtuaalseks ja seega teiseseks – hüppelauaks, rekvisiidiks, kuigi mitte ainult. Sisuküsimus, kas Anna lõpetab õnnelikult või veduri all, on antud teooria induktiivne alus, kuigi paadunud deduktiivse kirjandusteadlase silmad kalduvad sellest stilistika kasuks kergesti üle libisema ja niiviisi terviku vastu eksima.

Niisiis taandub kitsa skoobi kõneteo siiruse tingimus kujuteldavaks usuks ehk mängult usuks, erinevalt laia konteksti tegelikust usust, mis on esimese suhtes kahtlev või uskmatu. Kahe konteksti ehk spontaanselt vahelduva tajuaspekti vaheline piir ei ole jäik, vaid võimaldab vastastikuseid üleminekuid. Laenates meetrikast selle tähistamiseks tsesuuri sümboli //, võib poeetilist lausungit *Lootused räbalduvad* formaalselt kirjeldada järgmist laadi valemiga nagu $R_{\text{metafoorne}} \text{ hüperbool} // EA(p)$. Või $R_{\text{metafoorne}} \text{ hüperbool} // EA(p) \dots A_{\text{iroonia}}(q)$, kus kitsa konteksti

implikatuurse sarkasmi või irooniaga võidakse vihjata sisule *q à la* “Nõukogude elu teeb kõik näruseks”; viimane on ühtlasi heaks näiteks kitsa ja laia konteksti teineteisesse peegeldumisest, sest antud kõnekujund töötab sama hästi ka laias kontekstis. Tähelepanu vaheldub spontaanselt luulelise komplekslausungi *de re* ja *de dicto / de se* aspektide vahel, kus kujuteldav usk (usk_1) ja tegelik usk (usk_2) vahetavad pidevalt kohti. Analoogiat pakub Louis Neckeri tajupsühholoogiline kuubik Wittgensteini *Tractatus*est (1996: 5.5423) või jänku/pardi pilt *Filosoofilistest uurimustest* (2005: II, xi) oma paralleelsete tajuaspektide vilkumisega (vt joonis 8). Sellist vaimset ringliiklust võib käsitada kirjandusliku, *resp.* kunstilise mängult usu (ehk kujutus-) mänguna.

Joonis 8. Kahemõttelised tajuobjektid.

Seega käsitleb teooria luulet ja fiktsiooni kui kahepalgelist Janust ehk põhimõttelist piirinähtust, mis avaldub korraka kahes kontekstis: kitsas ehk teksti sisu mängult usu maailmas (mis võib aeg-ajalt, kuid mitte alati tegelikkusega kokku langeda) ja laias ehk autor – teos – lugeja tegeliku usu retoorilises maailmas. Laia konteksti kõnejõud ei rakendu enam propositsioonile nagu kitsas alas, vaid tema objektiks on kogu kitsa skoobi kõnetegu: mitte ükski *p* ehk *de re*, vaid $EA(p)$ ehk *de dicto* ja $R_{\text{metafoorne hüperbool}}/EA(p)[\dots A_{\text{ironia}}(q)]$ tervikuna kui *de se*. Esimese tasandi tähendus, *Sinn*, mille abil saavutatakse osutus, *Bedeutung*, muutub teisel tasandil ise sisuks ja refleksiivselt viidatuks – arvatavalt täiesti fregelik idee (vt Frege 1892).

Kui igapäevasuhtluses valitseb referentsiaalsus, siis luuleline diskursus põhineb keelelisel eneseleosutamisel. Poeetiline tegevus koondub kahe elliptilise tsentri ümber: üks lausung, kuid kaks eri jõukest, sisu ja kontekstuaalset orientatsiooni. Sellest lähtuvaid kõrgemat liiki keelemänge ehk žanre kui keerulisi kultuurilisi konventsioone tuleb õppida, see ei ole kaasasündinud omadus. Esteetilist väljendust juhivad rohked kunstilised piirangud ehk reeglid (ja nende rikkumise reeglid), mis on aluseks teisesele mudelsüsteemile. Need sajad ja kümned kunstilise stiili võtted, loodud sajandite jooksul, on kõik rohkem või vähem eneseleosutava

toimega. Miskipärast avaldub keeles kestev tung liikuda demonstratsioonilt enesedemonstratsioonile, teate sisult teate vormi juurde: vahenditest saavad ise sõnumid. Ilmselt asuvad keele ja vaimu selgitamise sügavad juured just nimelt luules ja selle analüüsis. Keeleteadus ja filosoofia ilma poetikata ei ole iga kord mõistlikud, samuti kui poetikal ei ole tõelist mõtet ilma nendeta – mitte ainult Roman Jakobson, Juri Lotman või Martin Heidegger ei arvanud seda.

Nõnda on kunsti esmaseks sisuks ja tegelikuks objektiks just nimelt tema väljenduste tähendus ehk osutusviis, kuna referents maailmale kaotab oma esmatähtsuse ja muudetakse kujutluslikuks. Nii ei ole luuletuse sisuks mitte (või mitte ainult) tema kunatine teema (kui propositsioonide jada või nende kokkuvõte), vaid rohkem poeetiline viis, kuidas antud teema on esitatud, tema vorm ja stiil. Väljendus ise muutub sisuks. Seega ei jätku laia tasandi retooriliste ilmsete osakõnetegude kirjeldamiseks referentsiaalsest ehk mimeetilisest analüüsist, vaid tuleb välja arendada autoreferentsiaalsuse käsitlus ja mõistevõrk. Tuleb asuda eemalt imetlemise asemel selgitama, kuidas teisene mudelsüsteem lähemalt toimib.

Kirjandus

- F r e g e , Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. – *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*. Neue Folge. Bd. 100, S. 25-50 (eesti k: Tähendusest ja osutusest. – *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Koost. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 22-43)
- J a k o b s o n , Roman 1960. Closing Statement: Linguistics and Poetics. – *Style in Language*. Ed. by T. A. Sebeok. New York & London: The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc., pp. 350-377
- L o p p , Neeme 2004. Kirjanduse analüütikapärase käsitlemise alused. – *Sirp*, nr 4, lk 8
- L o t m a n , Juri 1972 = Л о т м а н , Юрий. *Анализ поэтического текста. Структура стиха*. Ленинград: Издательство Просвещение
- L u u k , Erkki 2006. Kõnetegude teooria, illokutiivse loogika ja pragmapoeetika analüüs. – *Akadeemia*, nr 2, lk 399-438
- M e r i l a i , Arne 2001. Poetic Speech Acts: A Hypothesis of Two Contexts. – *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences*. Vol. 5 (55/50), No. 2, pp. 157-176; vt ka: Poeetilised kõnetead. Kaks konteksti. – *Keel ja Kirjandus*, 2001, nr 1, lk 13-24; nr 2, lk 92-98
- M e r i l a i , Arne 2003. *Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus (Tartu Ülikool. Teatriteaduse ja kirjandusteooria õppetool. *Studia litteraria estonica* 6)
- M e r i l a i , Arne 2005. Pragmapoetics: A Theory of Two Contexts. – *Societas Linguistica Europaea. 38th Annual Conference. "Formal, Functional and Typological Perspectives on Discourse and Grammar"*. Valencia, 7th-10th Sept 2005, Universitat de Valencia, <http://www.sl-europaea.org/tiki-index.php?page=Abstracts+SLE+38>
- M e r i l a i , Arne 2006a. Regarding Pragmapoetics: Deixis. – *Lausungist lausumiseni ja vastupidi. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele. De l'énoncé à l'énonciation et vice versa. Regards multidisciplinaires sur la deixis. From utterance to uttering and vice versa. Multidisciplinary views on deixis*. Ed. by D. Monticelli, R. Pajusalu, A. Treikelder. Tartu: Tartu University Press, pp. 271-285 (*Studia Romanica Tartuensia* IVa)

- Merilai, Arne 2006b. Tervist, Erkki Luuk! – *Akadeemia*, nr 4, lk 898-902
- Merilai, Arne, Anneli Saro, Epp Annus 2003. *Poeetika. Gümnaasiumiõpik*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Pilv, Aare 2004. Piirjooni pragmapoeetika eeldustest, heuristilisusest ja tuletistest. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 301-305;
- Searle, John R. 1991. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge, New York, etc: Cambridge University Press
- Searle, John R., Daniel Vanderveken 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press
- Vanderveken, Daniel 1990. *Meaning and Speech Acts. Vol. II: Formal Semantics of Success and Satisfaction*. Cambridge: Cambridge University Press
- Wittgenstein, Ludwig 1996. *Loogilis-filosoofiline traktaat. Tractatus logico-philosophicus*. Tartu: Ilmamaa
- Wittgenstein, Ludwig 2005. *Filosoofilised uurimused*. Tartu: Ilmamaa